

NÁRODNÍ IDENTITA A BĚLORUŠTÍ POLITIČTÍ EMIGRANTI

Michaela Šmídová

Summary:

This contribution is concerned with the ethnic identity of Byelorussian political emigrants, i.e. a very small and narrowly focused group of people living in the Czech Republic and composed of either asylum seekers or asylum recipients. It is an attempt to analyze their testimonies regarding whole range of connections, associations and contents of what it means to be Byelorussian. Everybody has his own view of national or ethnic identity which he demonstrates, declares or experiences somewhat differently. This psychological or personal interdependence is fundamental to experience national identity, the fact also demonstrated in these interviews. These very interviews testify about a great diversity how Byelorussians self-identify, what expressions they use, and how they express their emotional interests.

Tématem mého příspěvku je etnická identita politických emigrantů Bělorusů, tedy velmi početně i zaměřením úzké skupiny lidí, žijících v České republice, kteří jsou azylanty, nebo o azyl žádají. Jde o pokus analyzovat jejich výpovědi, které se týkají celého spektra souvislostí, asociací a obsahů toho, co znamená být Bělorusem nebo Běloruskou.

Každý člověk má svůj vlastní pohled na národní či etnickou identitu, kterou projevuje, deklaruje či prožívá trochu jinak. Tato psychologická či osobnostní podmíněnost je pro prožívání národní identity zásadní, což se ukázalo i na rozhovorech s respondenty. Právě tyto rozhovory dokazují velkou různorodost toho, na jakém základě se Bělorusové sebe-identifikují, jaké používají výrazy, jakou vyjadřují emociální zainteresovanost.

Národní či etnická identita je jednou z mnoha identit, jejichž vystoupení na povrch má situační charakter : v různých okamžicích je důležitá jiná identi-

ta. A stejně jako ostatní identity není ani tato statická. Sebe-identifikace člověka jako příslušníka národa či etnika prochází určitými proměnami. Jedna z možných proměn, které bych se chtěla věnovat na tomto místě, je vynucena životem v emigraci, tedy mimo důvěrně známý či z hlediska identity sdílený prostor, kde lidé vědí, kam kdo a ke komu patří. Emigrace vyžaduje vybudování nové existence v „cizím“ prostředí a vyvolává odezvu také v rámci národní (etnické) identity. Její proměna úzce souvisí se zemí nynějšího pobytu. Zahrnuje hledání struktur, institucí či osob na jejichž základě je možné národní identitu udržovat i v cizím prostředí, kde skupina tvoří jen velmi malou a někdy i majoritou téměř nepostřehnutelnou menšinu.

S touto složitou situací se vyrovnávají i Bělorusové, kteří na přelomu 20. a 21. století opustili Bělorusko a žijí v České republice. Přesídlení do České republiky nepředstavuje sice absolutní kulturní proměnu a vyrovnávání se s naprosto jiným životním stylem, ale přesto je náročné. Co se tedy děje s běloruskou identitou na neběloruské půdě, jak vypadá její struktura a jak se mění? Případně, jaké jsou s ní spojené obavy nebo naděje?

V České republice v současnosti žije v současnosti kolem 200 lidí původem z Běloruska, kteří úspěšně žádali o azyl a nebo zde studují a právě přibližně šestina z nich jsou respondenty mého výzkumu. Tento výzkum je prováděn formou polořízených rozhovorů, které se týkají zejména adaptace Bělorusů na nové podmínky. Věk respondentů se pohybuje od zhruba 20 do 55 let, jejich vzdělání je převážně vysokoškolské (ukončené nebo probíhající). Většina z nich žije v Praze nebo jejím blízkém okolí, jen menší část pobývá v jiných částech ČR. Do České republiky začali přicházet v polovině 90-tých let 20. století. Jako jednotlivci i jako skupina se nacházejí v situaci, která výrazně pozměnila jejich sociální status. Azylant či žadatel o azyl není jenom právní kategorie, ale má své zásadní dopady na každodenní život a sebehodnocení každého člověka.

Pro charakteristiku skupiny respondentů je ale zásadní také skutečnost, že jsou to lidé, kteří ve většině případů nějak aktivně vystupovali proti současnému režimu, měli s ním problémy a volali po skutečně nezávislém Bělorusku. A průvodním znakem takové skupiny je specifická podoba národní (běloruské) identity. Většina z nich se i na území České republiky snaží více či méně aktivně zasazovat o změny v Bělorusku či o jejich propagaci. Národní identita této skupiny, na rozdíl od velké části lidí, kteří v Bělorusku zůstávají, je silně motivovaná a determinovaná, mají zájem ji udržet nebo i dále rozvíjet. Podle Grigory Ioffa z Radfordské univerzity, který se problematikou „běloruství“ zabýval mimo jiné v článku *Belorussian Identity* (2002), je zjevné, že ani v současnosti

neexistuje jednotná běloruská identita a kulturní elity země jsou rozděleny na pro-Západní (příčemž se vnímají jako potomci litevského velkoknížectví) a na ty s pro-ruskou orientací.

Předchozí obecnější charakteristiku lze dále rozšířit o konkrétní fakt, že někteří respondenti ve svých výpovědích mluvili také o svém postupném a tak trochu opožděném uvědomování si toho, že jsou Bělorusové. Samotný původ jejich rodin, nebo země, ve které se narodili (tj. Bělorusko v podobě Běloruské sovětské socialistické republiky), pro ně zpočátku nebyli dostatečným důvodem pro osobní pocit běloruské národní identity. Ke běloruské identitě došli svým vlastním způsobem: porovnáním se a získáváním osobních zkušeností s dalšími národy bývalého SSSR ať už z hlediska kultury či mentality a také v souvislosti s postupným uvědomováním si složité situace Běloruska, která vyžaduje jejich osobní participaci. Proces utváření jejich národní identity, která se později stala velmi silnou, by se dal přirovnat téměř až k náboženskému obrácení se na víru i proto, že má svůj do jisté míry duchovní či přinejmenším emoční rozměr. Vyskytl se také zcela specifický případ respondenta, který uvedl, že rozdíl mezi Ukrajinci, Rusy a Bělorusy si uvědomil až tady, tedy mimo Bělorusko.

Ve výpovědích respondentů si lze povšimnout dvou základních strategií vyrovnávání se s pozicí toho, který opustil rodnou zem. První a nejčastější je snaha o upevnění běloruské identity navzdory neběloruskému prostředí. Konkrétní podoby takové strategie jsou různé a velmi se liší v souvislosti se situací respondentů (jde především o úspěšnost jejich pracovního i rodinného života i schopností vyrovnávat se s novými podmínkami).

Naprosto ojedinělou se zdá být druhá strategie a to vědomé nebo spíše deklarované potlačování běloruské identity ve prospěch mnohem širší a mimo kategorie etnicity či národa se pohybující identity lidské (vyjádření: jsem člověk, není důležité, jestli jsem Bělorus nebo někdo jiný).

V jakých charakteristikách se tedy vyjadřují o svém „běloruství“ dotazovaní respondenti, kteří jsou v České republice ve většině případů v pozici azylantů nebo žadatelů o azyl.

První oblast identity o níž bych se chtěla zmínit a na níž se respondenti výrazněji shodují, je identifikace geografická. Právě identita založená na společném prostoru funguje docela silně a má poměrně jednoznačné vyznění. Vztah k zemi je deklarován zejména na základě porovnání běloruské s českou přírodou a klimatem. Obecnější vyjádření popisují krajinu Běloruska jako dost jinou než jaká je v České republice (převládající nížiny, listnaté lesy) a také dodávají, že zde panuje jiné počasí (hlavně zima jim připadá chladnější). K vědomí spo-

lečného prostoru Běloruska se přiřazuje také silná identifikace na úrovni lokální. Výpovědi respondentů dokumentují silnější vazbu na konkrétní území nebo město (spíše než hlavní město, jsou objektem takového stesku města jako Vitebsk nebo Grodno) na teritoriu Běloruska.

Druhým charakteristickým a často zmiňovaným základem „společného“ je pak historie. Respondenti se do značné míry shodují na tom, že existuje několik důležitých historických událostí či údobí, které ovlivnily existenci běloruského národa. Často zmiňují s velkou hrdotí Litevské velkoknížectví. Právě období 13. až 16. století¹, kdy byla upevňována jeho moc i na území dnešního Běloruska, je považováno za jakýsi prvopočátek běloruského národa. Někteří respondenti dokonce deklarují, že to vlastně nebyl litevský, ale první běloruský státní celek. Takový pohled na historii dokládá, že politickou orientací patří respondenti k těm aktivistům se spíše prozápadním nacionálním cítěním².

Dalším zmiňovaným historickým obdobím byla polská nadvláda vedoucí ke vzniku Rzeczpospolity. Určitá část respondentů vnímá tuto dobu mnohem negativněji a považuje ji za velmi složitou pro obyvatele, kteří žili na běloruském území.

Období ruské nadvlády respondenti příliš nezmiňovali, a když pak jen v záporném slova smyslu. Pro běloruský národ nepředstavovalo samodržávi vhodnou půdu k vlastnímu sebeuvědomění³.

Největší důraz je však dotazovanými kladen na období vzniku první nezávislé běloruské republiky, která byla vyhlášena 25. března 1918. Přestože se této republice nikdy nedostalo mezinárodního oficiálního uznání a fakticky nezačala existovat (ať už jsou důvody pro tuto situaci jakkoliv politicky složité), pak právě její symboly jako jsou červenobílá vlajka a znak zobrazující rytíře na koni – Pahonja (znak je spojován už s Litevským velkoknížectvím, ale také s poněkud kontroverzním zneužitím ze strany Němců v rámci druhé světové války), jsou těmi, ke kterým se viditelně hlásí na svých internetových stránkách, jednotlivých akcích i ve svých domácnostech. Oficiální státní znak a vlajku považují za „nepravé“ a patřící k sovětským časům a také k Lukašenkově diktatuře. Rovněž

¹ Konec Litevského velkoknížectví nastal v okamžiku uzavření polsko-litevské unie v roce 1569.

² Miloš Rezník píše o existenci nacionalisticky orientovaném hnutí (90. léta 20. století), které se snaží oživit národní historickou tradici tím, že se ztotožňuje se státností Litevského velkoknížectví a přisvojuje si některé kulturní veličiny jako byl Kosciuzska nebo Mickiewicz a dokonce i Dostojevského, zároveň připomíná, že takové snahy jsou ve velké menšině, protože pro většinu Bělorusů začalo samostatné Bělorusko úplně od nuly až po rozpadu SSSR. (Rezník, 1997)

³ Je ale pravdou, že v 19. století se podobně jako jinde v Evropě zvedla určitá obrozenecská vlna, která, ale nezasáhla společnost v celé její šíři. (např. Rezník 1997)

osobnosti spojené s touto dobou jsou pro běloruské respondenty zdrojem společné identity.

V podstatě nikdo z respondentů neuvedl jako důležitou součást běloruské identity náboženskou příslušnost. Neznamená to samozřejmě, že dotázaní respondenti jsou nevěřícími, naopak náboženství pro větší část z nich hraje poměrně důležitou roli, ale z jejich hlediska je to osobní a vnitřní záležitost a nikoliv další z charakteristik národní identity. Ti, kteří jsou nábožensky zaměřeni nebo alespoň deklarují víru v Boha jsou jak pravoslavní tak katolíci. Podle možností navštěvují bohoslužby dané církve, ale vyskytl se i případ, že věřící pravoslavný chodí do katolického kostela. Takový poznatek potvrzuje jistou nezávislost na institucionální podobě víry a zdůrazňuje její individuální charakter.

Funkce běloruského jazyka⁴ jako nositele národní identity je velmi nejasná a komplikovaná nejen v životní situaci jako je emigrace, ale i v samotném Bělorusku. Běloruština není pro významnou část respondentů mateřským jazykem. Platí také, že v Bělorusku možnost používat běloruštinu byla a je do značné míry omezená, nebo je její užívání dokonce společensky nevýhodné. Přesto však je jazyk důležitou součástí identity, je totiž prostředkem k tomu, aby lidé mohli nahlédnout do své historie, kultury. Díky němu může každá nová generace – jako budoucí nositelé „běloruství“ – poznat kam patří, seznámit se s pohádkami, hudbou, zvyky atd., které představují to společné v daném národu či etniku. V tuto chvíli není nicméně jasné, jestli úlohu takového jazyka plně převezme běloruština nebo ruština. Respondenti sice deklarují, že své děti chtějí seznámit s běloruštinou, ale zároveň připouštějí možnost, že je pro ně nezbytné se učit i rusky.

Život mimo rodnou zemi tedy jazykové dilema respondentů v podstatě neřeší. V každém případě je to pak právě jazyk – v tuto chvíli je jedno jestli jde o ruštinu nebo běloruštinu –, který představuje základní odlišnost. Přes evidentní jazykovou blízkost (ať už je mateřským jazykem ruština nebo běloruština) je patrné, že právě jinojazyčné prostředí s sebou nese problémy v komunikaci. Na jedné straně respondenti se česky s většími či menšími problémy domluví

⁴ Současný spisovný jazyk se začal formovat teprve na začátku 20. století, i když kořeny běloruštiny se dají vystopovat už do 13. a 14. stol. a na venkově používaná běloruština se dost lišila od spisovné. První úpravy běloruského pravopisu proběhly v roce 1918, kdy Branislav Taraškevič napsal Běloruskou gramatiku pro školy. Další pokusy probíhaly v průběhu 20. let, ale Taraškevičova verze se používala polooficiálně až do roku 1933, kdy byla reforma schválena Lidovým komisariátem BSSR. V Západním Bělorusku se používala verze Taraškevičova upravená lingvistou Jankem Stankěvičem, který žil v Praze. Po druhé světové válce byly tendence směrem k vzájemnému a záměrnému přibližování běloruštiny k ruštině nepochybné. V roce 1959 byla schválena Pravidla běloruské ortografie a ta platí dodnes. Přesto, že v letech 1993 a 1994 existovala oficiální snaha o změnu běloruského pravopisu. Nový prezident Lukašenko však práci k tomuto účelu vytvořené komise odmítl. (Rezník, 1997 a 2003)

(přičemž záleží i na jejich schopnostech, také intenzitě kontaktů s českým prostředím, ale i na osobní ochotě učit se), ale zároveň svůj mateřský jazyk mohou používat jen ve své rodině nebo v krajanské komunitě. Pro velkou část respondentů, kteří mají děti, proto problém jazyka nabývá další důležitosti. Jejich děti se v prostředí české školy či školky velmi rychle naučí česky mnohem lépe než rodiče, někdy jsou dokonce nazývány rodinnými tlumočníky nebo své rodiče opravují. Pro respondenty jsou takové úspěchy dětí v tomto smyslu jak zdrojem hrdosti na jejich talent, tak na druhou stranu důvodem k obavám z příliš rychlé adaptace. Je skutečně otázkou do jaké míry je jazyk tím, co podmiňuje národní identitu běloruských emigrantů.

Jako důležitou součástí širší etnické identity se při rozhovorech ukázala také příslušnost ke slovanským národům. Často zdůrazňovaná slovanská vzájemnost Bělorusů s Čechy je jednou z možností, jak se lépe vyrovnat se skutečností emigrace či dlouhodobého pobytu mimo Bělorusko. Z výpovědí vyplývá, že právě tato blízkost byla jedním z důvodů, proč si Bělorusové vybrali právě Českou republiku. (Pokud lze v konkrétních případech mluvit o možnosti výběru, někteří sice otevřeně hovořili o tom, že by raději žili ve Švýcarsku nebo USA, ale nikdo z nich nedeklaroval např. možnost života v Německu, to je dokonce spíše odmítáno jako neslovanské a příliš vzdálené.). Možná, že jde o dodatečné zdůvodnění současného stavu, možná je tato skutečnost opravdu podmíněna i touto okolností – tedy pocitem slovanské vzájemnosti.

Důležitým zdrojem blízkosti mezi Bělorusy a Čechy je také období první československé republiky. V té době ze Sovětského svazu přicházelo do Československa mnoho obyvatel ruského, ukrajinského i běloruského původu. Jednalo se zejména o tu část společnosti, kterou je možné nazvat intelektuální a částečně i politickou elitou. Přestože běloruská emigrace směrem do Československa nebyla zdaleka tak početná jako ruská a ukrajinská, pro respondenty představuje významný způsob jak se identifikovat se zdejším prostředím bez toho, aby tato identifikace „ublížila“ běloruské identitě. V očích zdejších Bělorusů je právě tato emigrační vlna spojena s první nezávislou běloruskou republikou. O významu emigrace běloruských elit do ČSR pro současnou běloruskou generaci přistěhovalců svědčí i každoroční návštěvy Olšanských hřbitovů, kde jsou pohřbeni jak důležití představitelé běloruské exilové vlády BNR, tak i kulturní osobnosti, které v ČSR žily a působily (politiky Pjotr Antonovič Krečevski, Vasil Zacharka, zpěvák Michas Zabejda-Sumicki atd.). A tyto návštěvy se konají právě při příležitosti výročí 25. března – tedy ke dni vyhlášení nezávislosti⁵.

⁵ Tento pro emigranty v ČR tak důležitý svátek se v Bělorusku vůbec neslaví.

Dalším spojovacím článkem mezi českými zeměmi a Běloruskem, je pak osoba Franciska Hëorhije Skaryny. Renesanční (15./16. století) humanista, lékař, překladatel Bible a snad také zahradník na Pražském hradě je zmíněn takřka všemi respondenty.⁶ Pro respondenty je zdrojem určité hrdosti, že oni žijí v zemi, kde Skaryna působil. Tuto spojitost dávají viditelně najevo starostmi o připomínky Skarynovy činnosti v Praze – jde o pamětní desku v areálu Klementina a také o sochu Skaryny na Brusnici. Neméně viditelným dokladem Skarynovy důležitosti je také krajanské sdružení, které nosí jméno této osobnosti. Takové propojení, má v jejich očích smysl a význam a je dalším dobrým důvodem, proč žít zrovna v ČR. Skaryna jak vyplývá z výzkumů, které provedl výše zmíněný Grigory Ioffe by se také mohl stát kulturní osobností, která má potenciál běloruský národ sjednotit (byl nečastěji zmiňovaným významným Bělorusem – kolem 60 % zúčastněných) a stát se jakousi národní ikonou, takže jeho pozice mezi národně uvědomělými běloruskými emigranty není zdaleka zapříčiněná jen skutečností, že Skaryna působil v českých zemích⁷.

Respondenti také nacházeli hojně symbolické paralely mezi Bělorusy a Čechy. Kromě samozřejmě vnímané podobnosti jazykové a kulturní vyplývající právě z výše zmíněného společného slovanského původu šlo o zdůrazňování podobnosti národního příběhu. Jeho hlavním hrdinou je velikostí spíše nepočtený národ (kolem 10 miliónů) a obsahem jsou zejména pohnuté osudy malého a utlačovaného národa vedle silných a dominantních „národů-obrů“ – Německa a SSSR na české straně a Ruska respektive SSSR a Polska na běloruské. Někteří z dotázaných velmi osobně a emotivně právě tuto zkušenost popisovali a připisovali v historii Bělorusku roli národa, který vždy a za všech okolností trpěl a byl ze strany svých sousedů uzurpován. Proto se podle svých slov nechtěli přestěhovat například do Polska, které je jinak v podobné situaci jako ČR (je členem EU, NATO a na oficiální úrovni podporuje běloruskou opozici a k tomu je blíže i zeměpisně – je tak z nezaújatého hlediska ideálním státem pro emigraci), ale z hlediska historie běloruského národa viděné specifickým pohledem respondentů nehraje příliš pozitivní roli. Takový postoj ale charakterizuje jen

⁶ F. Skoryna: narozen 1490 (1486) v Polocku, vystudoval v Krakově, cestoval po celé Evropě (Padova, Vilnius, Praha, Královec, Vídeň atd.) žil v Čechách mezi lety 1517–1519 a v Praze, kde byla mnohem uvolněnější atmosféra než v Krakově, postupně vydával bibli cyrilským písmem. Konkrétně jde o Starý zákon, při jehož překladu z Vulgaty a jeho redakci použil českou tzv. Benátskou bibli a důsledkem toho jsou poměrně časté bohemismy. (Ed. Sokolová 1992)

⁷ O významu Skaryny pro Bělorusy obecně svědčí i to, že hlavní ulice v Minsku nesla jeho jméno (v současnosti je však již přejmenovaná na Třidu nezávislosti), je důležitý také pro jiná střediska běloruské diaspory např. ve Velké Británii je běloruská knihovna pojmenovaná právě po něm.

část respondentů, jiní v kontaktech s Polskem a Poláky nevidí žádný problém. I z tohoto pohledu je patrné rozdělení Bělorusů, které má patrně své historické i geografické důvody, které byly naznačeny výše v textu.

V každodenním životě uprostřed české společnosti, která se ne vždy chová k příchozím z východu Evropy vstřícně, se místo pro běloruskou identitu hledá jen těžko, jsou naléhavější i aktuálnější problémy. Nicméně „běloruství“ se dostává do popředí v okamžicích, kdy respondenti cítí zvýšenou potřebu někam patřit a utvrzovat se ve správnosti svého počínání (např. v době voleb v Bělorusku, připomínání katastrofy v Černobylu atd.). Jejich snaha o udržení identity tohoto druhu je nepochybně podmíněna i myšlenkou na budoucí návrat, kterou vyslovují v podstatě všichni, i když vhodné okolnosti pro tento krok jsou relativně nejasné⁸. Jako skupina se respondenti shodují v jednotlivých oblastech (prostor, historie, důležité osoby atd.), přetrvávající ambivalentnost a různorodost názorů je patrná u tématu jazyka jakou součástí běloruské identity. Ale konkrétní výpovědi Bělorusů mají specifickou podobu a jsou velmi ovlivněny individualitou každého z nich.

Literatura:

- Řezník, Miloš (1997). Běloruský národ – novum nebo tradice? In.: Historický obzor č. 5–6, str. 180–120.
- Řezník, Miloš (2003). Bělorusko. Libri, Praha.
- Ed. Sokolová, Františka (1992). Francisko Skoryna v díle českých slavistů. Národní knihovna, Praha.
- Ioffe, Grigory (2003). Understanding Belarus: Belarusian Identity. In. *Europe-Asia Studies*, Vol. 55, No. 8, pp. 1241–1272

⁸ Základní podmínkou je nepochybně konec vlády prezidenta Lukašenka, ale respondenti si zároveň uvědomují, že samotný jeho konec neznamená automatické nastartování demokratizačního procesu v Bělorusku (zejména panují obavy z ruských zájmů).